

Piotr OLIŃSKI

Instytut Historii i Archiwistyki
Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu

Akta dotyczące kasat klasztornych w zasobie Archiwum Państwowego w Toruniu

Kasaty klasztorne w XVIII i XIX w. należą do wydarzeń, które miały duży wpływ na zasób archiwalny w archiwach państwowych. Część akt klasztornych trafiła w posiadanie władz administracyjnych w toku przeprowadzanych kasat, a w konsekwencji tego znajduje się obecnie w archiwach państwowych. Przeprowadzenie kasat klasztorów było dużym wysiłkiem organizacyjnym. Wiązało się z wytwarzaniem bardzo bogatej dokumentacji, zwłaszcza przez różne organa administracji państwowej, a także przez same klasztory, najczęściej na polecenie władz świeckich.

W zasobie Archiwum Państwowego w Toruniu znalazły się obie grupy archiwaliów, zarówno przejęte po klasztorach, jak i wytworzone przez administrację pruską różnych szczebli w toku przeprowadzania kasat klasztorów na terenie Prus. Znaczna część archiwaliów z terenu ziemi chełmińskiej trafiła do historycznego zasobu Archiwum Państwowego w Toruniu, w tym archiwalia dotyczące takich miast, jak Toruń, Chełmno, Chełmża, Grudziądz i Brodnica. We wszystkich tych miastach znajdowały się w okresie przedrozbiorowym klasztory. Zachowana dokumentacja dotyczy jednak zaledwie kilku klasztorów znajdujących się w granicach historycznej ziemi chełmińskiej oraz jednego klasztoru na Podgórzu, mieście położonym po lewej stronie Wisły (obecnie dzielnica Torunia).

Województwo chełmińskie (jednak bez Torunia) było jedną z ziem przejętych przez Prusy w wyniku I rozbioru. Komisarze pruscy pojawili się najpierw 13 IX 1772 r. w Chełmnie¹, a później w kolejnych miastach: 15 września w Chełmży²,

---

1 M. BÄR, *Westpreussen unter Friedrich dem Grossen*, Bd. 2: *Quellen* (Publikationen aus den k. preußischen Staatsarchiven, 84), Leipzig 1909, s. 546; Z. H. NOWAK, *Dzieje Chełmna do końca XVIII w.*, [w:] M. BISKUP (red.), *Dzieje Chełmna. Zarys monograficzny*, Warszawa 1987², s. 120), podaje dzień 23 września.

2 M. BÄR, *Westpreussen*, s. 547; K. WAJDA, *Chełmża pod zaborem pruskim (do 1914 r.)*, [w:] M. WOJCIECHOWSKI (red.), *Dzieje Chełmży*, Chełmża 1994, s. 75.

19 września w Brodnicy³ i 21 września w Grudziądzu⁴. Tym samym klasztory znajdujące się w tych miastach oraz ich posiadłości znalazły się pod panowaniem króla pruskiego. W całej ziemi chełmińskiej w okresie przedrozbiorowym istniało 15 klasztorów: bernardyni w Toruniu⁵ i Lubawie⁶, franciszkanie reformacji w Grudziądzu⁷, Brodnicy⁸ i Łąkach Bratiańskich⁹, dominikanie w Toruniu¹⁰ i Chełmnie¹¹,

3 Sz. WIERZCHOSŁAWSKI, *Brodnica w okresie rozbiorów (1772–1920)*, [w:] J. DYGDALA (red.), *Brodnica. Siedem wieków miasta*, Brodnica 1998, s. 159–161.

4 M. BÄR, *Westpreussen*, s. 549; J. KRZYŚ, *Początek rządów Hohenzollernów (1772–1807)*, [w:] J. DANIELEWICZ (red.), *Dzieje Grudziądza. Praca zbiorowa*, t. 1: *Do roku 1920*, Grudziądz 1992, s. 273–275.

5 Nie ma monografii dziejów bernardynów w Toruniu, chociaż zachowane po tym klasztorze materiały źródłowe są stosunkowo bogate. Krótka zarys dziejów klasztoru opracował H. E. WYCZAWSKI, *Toruń*, [w:] IDEM (red.), *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 381–386. Zob. także T. GLEMM, *Dzieje stosunków kościelnych w Toruniu*, [w:] K. TYMIENIECKI (red.), *Dzieje Torunia. Praca zbiorowa z okazji 700-lecia miasta* (Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Prace Popularnonaukowe, 65), Toruń-Poznań 1934, s. 290–291; J. DOMASŁOWSKI, J. JARZEWICZ, *Kościół Najświętszej Marii Panny w Toruniu*, Toruń 1998, s. 19–23. Kilka źródeł dotyczących bernardynów toruńskich omówił K. KANTAK, *Z kroniki bernardynów toruńskich*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, 1, 1909, 9, s. 212–217. Sporządził również wypisy z kroniki klasztornej i rejestry zawartych tam dokumentów, zob. IDEM, *Kronika bernardynów toruńskich* (Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu, 32), Toruń 1925, s. 103–134. Warto też zwrócić uwagę na prace: *Inwentarz kościoła NMP i budynków klasztornych spisany przy przejmowaniu ich przez bernardynów w 1724 roku*, wyd. B. DYBAŚ, [w:] *Miscellanea źródłowe do historii kultury i sztuki Torunia*, wyd. B. DYBAŚ, M. FARBISZEWSKI (Źródła i Materiały do Dziejów Sztuki Polskiej, 22), Wrocław 1989, s. 163–169; W. SZCZUCZKO, *Zasób i wartość archiwum parafii Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Toruniu*, [w:] K. KLUCZWAJD (red.), *Dzieje i skarby kościoła mariackiego w Toruniu: materiały z konferencji przygotowanej przez Toruński Oddział Stowarzyszenia Historyków Sztuki przy współpracy Instytutu Zabytkoznawstwa i Konserwatorstwa Uniwersytetu Mikołaja Kopernika (Toruń, 14–16 kwietnia 2005)*, Toruń 2005, s. 433–435.

6 Trochę informacji na temat bernardynów lubawskich można znaleźć w pracy ks. A. MAŃKOWSKIEGO, *Kronika oo. Bernardynów lubawskich*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, 9, 1932, 1–2, s. 3–33; zob. również G. LIEK, *Die Stadt Löbau in Westpreussen mit Berücksichtigung des Landes Löbau*, Marienwerder 1892, s. 453–464, gdzie również odnotowano nieco uwag o zniesieniu klasztoru i zamieszczono spisy dokumentów klasztornych oraz sumaryczne przedstawienie zawartości biblioteki. Natomiast niewiele nowych informacji można znaleźć w monografii miasta: J. ŚLIWIŃSKI, *Lubawa. Z dziejów miasta i okolic* (Seria Monografii Miast Warmii i Mazur), Olsztyn 1982, s. 85–87, 116. O obu klasztorach w interesującym nas kontekście kasacyjnym zob. A. J. MAZUREK, *Kasata zakonu bernardynów w zaborze pruskim*, [w:] H. E. WYCZAWSKI (red.), *Studia z historii Kościoła w Polsce*, t. 1, Warszawa 1972, s. 526.

7 Kilka uwag zob. B. JANISZEWSKA-MINCER, *Grudziądz w latach 1064–1772*, [w:] J. DANIELEWICZ (red.), *Dzieje Grudziądza*, s. 260.

8 J. GRAŻAWSKI, *Franciszkanie w Brodnicy nad Drwęcą w latach 1750–1831*, [w:] K. GRAŻAWSKI (red.), *Szkie brodnickie*, t. 2, Brodnica 1993, s. 185–217.

9 E. PIŚCZ, *Łąki Bratiańskie – najstarsze miejsce kultu maryjnego w diecezji chełmińskiej*, „Nasza Przyszłość”, 34, 1971, s. 177–203.

10 Ostatnio opracowana została rozprawa doktorska poświęcona dominikanom toruńskim: Ł. MYSZKA, *Dominikanie w Toruniu od XVI do XIX wieku. Katolicki zakon w protestanckim mieście*, Toruń 2011, mps w Bibliotece Uniwersyteckiej UMK w Toruniu.

11 Dla okresu przed rozbiorami zob. M. G. ZIELIŃSKI, *Chełmno civitas totius Prussiae metropolis XVI–XVIII w.*, Bydgoszcz 2007, s. 190–198.

franciszkanie konwentualni w Chełmnie¹² i Chełmży¹³, misjonarze w Chełmnie¹⁴, kapucyni w Rywałdzie¹⁵, benedyktynki w Toruniu, Chełmnie i Grudziądzu¹⁶ oraz szarytki w Chełmnie¹⁷. Wszystkie one zostały skasowane w wyniku działań władz pruskich¹⁸. Do ostatniej kasaty doszło w 1875 r. Ponadto w innych okolicznościach – w konsekwencji zlikwidowania całego zakonu jezuitów w 1773 r. – zniesione zostały klasztory jezuitów w Toruniu i Grudziądzu¹⁹. Los skasowanych klasztorów z ziemi chełmińskiej podzielił klasztor franciszkanów reformatów na Podgórzu, położony co prawda po lewej stronie Wisły, jednak przez okres swojego funkcjonowania związany z Toruniem. Klasztor ten zresztą w pierwszych latach po fundacji miał swoją siedzibę w Toruniu.

Toruń trafił pod panowanie pruskie w 1793 r. w wyniku II rozbioru. Władze pruskie szybko przystąpiły do działań mających na celu prawne i administracyjne wcielenie miasta i jego okolic do Królestwa Pruskiego²⁰. Klasztory toruńskie miały jednak już wcześniej do czynienia z administracją pruską z racji posiadania dóbr

12 *Ibidem*, s. 198–203.

13 Krótka informacja o tym klasztorze zob. J. PORAZIŃSKI, *Chełmża pod władzą biskupów chełmińskich (1466–1772)*, [w:] M. WOJCIECHOWSKI (red.), *Dzieje Chełmży*, s. 59–60.

14 M. G. ZIELIŃSKI, *Chełmno*, s. 155–174.

15 Z. KRATOCHWIL, *Klasztor kapucynów w Rywałdzie Królewskim na Pomorzu Nadwiślańskim w latach 1747–1825*, „Rocznik Gdański”, 43, 1983, 1, s. 109–143; W. POLAK, W. ROZYNKOWSKI, *Z dziejów sanktuarium Matki Bożej Rywałdzkiej*, Rywałd Królewski 2009, s. 16–24.

16 J. FANKIDEJSKI, *Klasztory żeńskie diecezji chełmińskiej*, Pelplin 1883, *passim*; T. GLEMM, *Dzieje stosunków kościelnych*, s. 291–295; M. BORKOWSKA, *Słownik mniszek benedyktyńskich w Polsce*, Tyniec 1989, s. 43–46, 110–115; M. OLESIŃSKA, *Posiadłości klasztoru benedyktynek toruńskich w czasach księżki Zofii Duńskiej*, „Studia Pelplińskie”, 37, 2006, s. 181–196; J. KUREK, *Klasztory cysterek-benedyktynek w Chełmnie, Toruniu i Królewcu od średniowiecza do czasów potrzydenckich. Powiązania i cechy wspólne*, *ibidem*, s. 295–317; M. G. ZIELIŃSKI, *Chełmno*, s. 174–190.

17 M. G. ZIELIŃSKI, *Chełmno*, s. 203–206.

18 Skasowane przez władze pruskie klasztory w ziemi chełmińskiej zestawiają E. Piszcz i K. Wajda (wraz z klasztorami na Pomorzu), zob. E. PISZCZ, *Polityka kasacyjna władz pruskich wobec klasztorów diecezji chełmińskiej*, „Studia Pelplińskie”, 2, 1971, s. 90–91; K. WAJDA, *Kasata zakonów i jej oddźwięk społeczny na Pomorzu w XIX w.*, *ibidem*, 18, 1987, s. 95–96; zob. również *Diecezja chełmińska. Zarys historyczno-statystyczny*, Pelplin 1928, s. 62–65.

19 L. GRZEBIEŃ, A. P. BIEŚ, R. DAROWSKI, *Dzieje kulturalne jezuitów toruńskich (1596–1996)*, [w:] K. MALISZEWSKI, W. ROZYNKOWSKI (red.), *Jezuici w Toruniu, 1595–1996. Materiały konferencji zorganizowanej w Toruniu 17–23 listopada 1996 r. z okazji jubileuszu 400-lecia przybycia Jezuitów do miasta*, Toruń 1997, s. 55–83; K. MALISZEWSKI, *Działalność jezuitów w protestanckim Toruniu u schyłku XVI i w XVII wieku na tle stosunków wyznaniowych w mieście*, *ibidem*, s. 28–54. Brakuje monografii czy chociażby krótkiego opracowania poświęconego jezuitom grudziądzkim. Ogólnie zob. B. JANISZEWSKA-MINCER, *Grudziądz w latach 1064–1772*, [w:] J. DANIELEWICZ (red.), *Dzieje Grudziądza*, s. 258–260.

20 B. PAWŁOWSKI, *Toruń na przełomie dwu epok 1792–1794*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, 19, 1953, 1–4, s. 181–240; J. WOJTOVICZ, *Toruń pod pruskim panowaniem 1793–1806*, „Rocznik Toruński”, 11, 1976, s. 163–170; J. DYGDALA, *Toruń w okresie reform Rzeczypospolitej i zagrożenia pruskiego (1764–1793)*, [w:] M. BISKUP (red.), *Historia Torunia*, t. 2, cz. 3: J. DYGDALA, S. SALMONOWICZ, J. WOJTOVICZ, *Między barokiem i oświeceniem (1660–1793)*, Toruń 1996, s. 294–297; K. MIKULSKI, *Początki zaboru pruskiego (1793–1806)*, [w:] M. BISKUP (red.), *Historia Torunia*, t. 3, cz. 1: *W czasach zaboru pruskiego (1793–1920)*, Toruń 2003, s. 9–12.

ziemskich poza Toruniem²¹. Władza prowincji została ulokowana w Kwidzynie. Urząd przyjął nazwę „Kamera Wojny i Domen” (Kriegs- und Domänenkammer) i został podporządkowany królowi pruskiemu²². Do tego urzędu trafiały w toku kasat akta proveniencji klasztornej z ziemi chełmińskiej, w tym z Torunia i Chełmna, a zapewne również z Grudziądza. Władzom zależało głównie na zewidencjonowaniu przejmowanych majątków klasztornych, określeniu ich statusu prawnego, ustaleniu dochodów. Następnie archiwalia klasztorne były przekazywane do Tajnego Archiwum w Królewcu, a później do ówczesnego Archiwum Państwowego w Gdańsku. Dopiero po II wojnie światowej w ramach wymiany między archiwami państwowymi akta te powróciły do Torunia.

Akta klasztorne przechowywane w Archiwum Państwowym w Toruniu zostały zgromadzone w grupie zespołów *Akta klasztorów toruńskich – grupa zespołów z lat 1232–1834*. Są to akta klasztorów toruńskich: dominikanów, franciszkanów-bernardynów, benedyktynek-cysterek i jezuitów. W zespole franciszkanów-bernardynów toruńskich znalazł się również jeden dokument dotyczący franciszkanów chełmińskich. Losy znajdujących się w zasobie Archiwum Państwowego w Toruniu akt klasztorów toruńskich w poszczególnych przypadkach są jednak bardziej skomplikowane.

Część dokumentów dotyczących benedyktynek w czasach nowożytnych trafiła do archiwum miejskiego²³. W 1555 r. rada miejska uzyskała od króla Zygmunta Augusta pozwolenie na przejęcie archiwum klasztornego. Uzasadniano tę decyzję – choć był to pretekst – troską o stan dokumentów i możliwość lepszego ich zabezpieczenia. O tym, że do przejęcia rzeczywiście doszło, świadczą m.in. zapisane na większości dokumentów numery szuffad („scrinium”), w których były umieszczone. Był to sposób przechowywania dokumentów i system ich opisu stosowany w nowożytnej kancelarii miejskiej Torunia. Wydaje się, że od tego czasu dokumenty benedyktynek nieprzerwanie znajdowały się w posiadaniu miejskiego archiwum w Toruniu²⁴. Miasto nie przejęło jednak wówczas wszystkich dokumentów i ksiąg klasztornych. Wiadomo bowiem, że ich część pozostawiono przy kościele pw. św.

21 E. PISZCZ, *Polityka kasacyjna*, s. 89–116; K. WAJDA, *Kasata zakonów*, s. 96; P. CZAPLEWSKI, *Majątki duchowne sekularyzowane po r. 1772 w obrębie województwa pomorskiego i W. M. Gdańska*, „Rocznik Gdański”, 7–8, 1933–1934, s. 385–415 (s. 407–408: benedyktyнки w Toruniu; s. 411: dominikanie w Toruniu; s. 406–413: informacje o dobrach klasztornych innych zakonów ziemi chełmińskiej zabranych przez władze pruskie). Przedstawiciele władz miasta Torunia uważnie obserwowali wydarzenia związane z I rozbiorem i jego konsekwencjami, starając się zabezpieczyć interesy miasta w obliczu ekspansji pruskiej, zob. J. DYGDAŁA, *Źródła do dziejów pierwszego rozbioru Polski w Archiwum Toruńskim*, „Zapiski Historyczne”, 37, 1972, 4, s. 133–149.

22 J. WOJCIWICZ, *Ustrój i administracja*, [w:] G. LABUDA (red.), *Historia Pomorza*, t. 2: *Do roku 1815*, cz. 2: *(Pomorze Wschodnie w latach 1657–1815)*, Poznań 1984, s. 631.

23 Znajdujące się w kancelarii miejskiej dokumenty klasztorne w czasach nowożytnych były przechowywane w kilku scriniach wraz z innymi dokumentami kościelnymi, zob. K. CIESIELSKA, *Dawne inwentarze Archiwum Miasta Torunia*, „Archeion”, 87, 1990, s. 80.

24 Archiwum Państwowe w Toruniu (dalej: APT), *Akta klasztorów toruńskich – grupa zespołów z lat 1232–1834, Klasztor cysterek-benedyktynek*.

Jakuba w Nowym Mieście Toruniu, przy którym istniało zgromadzenie benedyktynek. Ta część akt znajduje się tam do chwili obecnej. Inna część akt została zabrana przez 11 ostatnich zakonnic do Żarnowca, dokąd w 1833 r. benedyktynki toruńskie musiały się przenieść²⁵. Niektóre z tych dokumentów, w tym również akta dotyczące samej kasaty, znalazły się w Archiwum Diecezjalnym w Pelplinie²⁶, a dwa z nich nawet w Archiwum Tajnym w Królewcu, z czego jeden wrócił do Torunia w 1884 r.²⁷ Inny dokument trafił do Archiwum Państwowego w Gdańsku i w 1958 r. został przekazany do Torunia²⁸. Dokument ten nie ma jednak śladów sygnatur gdańskich²⁹.

Klasztor dominikanów toruńskich również przetrwał okres reformacji i istniał do początków XIX w. Skasowany został w 1819 r. Jednak już przed tą datą zostały mu odebrane dobra ziemskie³⁰. Zakonnicy w 1819 r. otrzymali nakaz przeniesienia się do Chełmna. Niektórzy z nich pozostali jednak w Toruniu do 1831 r. Sprawowali posługi duszpasterskie przy kościele pw. św. Jana w Starym Mieście Toruniu i kościele pw. św. Jakuba w Nowym Mieście Toruniu. Z części ich majątku utworzono fundusz na potrzeby duchowieństwa katolickiego³¹. Archiwalia dominikańskie w znacznej liczbie poprzez rejencję w Kwidzynie i Tajne Archiwum w Królewcu trafiły ostatecznie do Archiwum Państwowego w Gdańsku. Zostały tam zarejestrowane w dziale nr 397. Poświadczają to stosowne sygnatury na dokumentach i kopertach, w których je trzymano. Kilka dokumentów znalazło się jeszcze w XIX w. w Archiwum Miejskim w Toruniu. Dokumenty dominikańskie z Gdańska wróciły do Torunia dopiero w 1958 r.³² Nowożytnie akta klasztorne natomiast już w XIX w.

25 APT, *Akta miasta Torunia, 1793–1919*, sygn. 4569: *Aufhebung des hiesigen Benediktiner Nonnen-Klosters betreffend*, k. 134; T. GLEMM, *Dzieje stosunków kościelnych*, s. 296–297; J. FANKIDEJSKI, *Klasztory żeńskie*, s. 170–172.

26 J. FANKIDEJSKI, *Klasztory żeńskie*, s. 126–127, przyp. 1.

27 K. CIESIELSKA, *Wstęp*, [w:] *Akta klasztorów toruńskich – grupa zespołów z lat 1232–1834* (mps przechowywany w APT), s. 11.

28 *Ibidem*.

29 Omówienie losów źródeł klasztornych benedyktynek zob. również M. BORKOWSKA, *Słownik mniszek*, s. 114–115.

30 W. SZOŁDRSKI, *Z dziejów dominikanów w Toruniu*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, 8, 1929, s. 48–49.

31 APT, *Akta miasta Torunia, 1793–1919*, sygn. 4578: *Die Aufhebung des hiesigen Dominicaner Klosters, imgleichen die Gründung einer besondern Katholischen Kirchen Gemeinde auf der Neustadt, ferner die Anstellung der Kirchen Vorsteher und anderen Kirchen Bedienten so wie endlich die Verwaltung des zur Unterhaltung der Hülfis Geistlichen bestimmter Kirchen Vermögens betreffend*; sygn. 4579: *Die Aufhebung des hiesigen Dominicaner Klosters, imgleichen die Gründung einer Katholischen Kirchen Gemeinde auf der Neustadt, ferner die Anstellung der Kirchen Vorsteher, so wie endlich die Verwaltung des zur Unterhaltung der Hülfis Geistlichen bestimmten Kirchen Vermögens betreffend*; sygn. 4580: *Die Aufhebung des hiesigen Dominicaner Klosters, imgleichen die Gründung einer besonderen Katholischen Kirchen Gemeinde auf der Neustadt, ferner die Anstellung der Kirchen Vorsteher, so wie endlich die Verwaltung des zur Unterhaltung der Hülfis Geistlichen bestimmten Kirchen Vermögens betreffend*.

32 K. CIESIELSKA, *Wstęp*, s. 12.

trafiły od razu do toruńskiego archiwum. Z pewnością nie jest to komplet akt. Część archiwaliów klasztornych znalazła się w posiadaniu miasta zapewne właśnie w wyniku kasat. Są to dokumenty, akta i księgi – najstarsze z nich pochodzą z XIII w.³³ Część akt zaginęła. Wiadomo np., że w 1797 r. dominikanom nakazano przekazanie akt dotyczących majątków ziemskich w Zaborowie Komisji do spraw Hipoteki. Akta te nie wróciły już do klasztoru³⁴.

Klasztor franciszkanów toruńskich upadł w okresie reformacji. Najprawdopodobniej już wówczas zaginęło sporo dokumentów konwentu toruńskiego. W spisie dokumentów klasztornych sporządzonym w czasie kasaty klasztoru wymieniono zaledwie cztery z nich³⁵. Trzy dokumenty przekazano najpierw do urzędu w Kwidzynie, następnie, po wykorzystaniu, do Tajnego Archiwum w Królewcu i ostatecznie do archiwum gdańskiego (Abt. 398). Dokumenty te w 1958 r. zostały przekazane do archiwum w Toruniu³⁶.

W 1603 r. w Toruniu na mocy decyzji papieża Klemensa VIII osiedlili się bernardyni. Kościół pofranciszkański przejęli oni jednak dopiero w 1724 r., co było zresztą jedną z konsekwencji „tumultu toruńskiego”. Klasztor ten został skasowany w 1821 r. Majątek klasztorny przejęło miasto. W zabudowaniach klasztornych urządzono gimnazjum. Kościół po kilkuletniej przerwie zaczął w 1830 r. funkcjonować jako parafialny. Do zasobu archiwum toruńskiego trafiło zaledwie pięć dokumentów pofranciszkańskich. Trzy z nich przeszły drogę typową dla akt klasztornych w okresie kasat i w XIX w. były przechowywane w archiwum gdańskim. Jeden dokument, nieznaną drogą, trafił do archiwum toruńskiego, ostatni natomiast dotyczy klasztoru franciszkanów w Chełmnie. Na podstawie zachowanej dawnej sygnatury można przypuszczać, że trafił do archiwum toruńskiego już w czasach nowożytnych. Zastanawia fakt, że nie ma w tym zespole żadnych dokumentów bernardynów. Zarejestrowano tylko jeden poszyt z dokumentacją z lat 1648–1797³⁷.

Akt erekcyjny klasztoru jezuitów został wystawiony przez biskupa Piotra Kostkę w 1593 r., jednak ostatecznie zakonnicy trafili do miasta w 1596 r. Zakon jezuitów został skasowany w 1773 r., a w Toruniu ogłosił to delegat biskupa na początku listopada 1773 r. Majątek klasztoru toruńskiego częściowo został zlicytowany i przeznaczony na potrzeby Komisji Edukacji Narodowej, częściowo zaś stał się włas-

33 APT, *Akta klasztorów toruńskich – grupa zespołów z lat 1232–1834, Klasztor dominikanów*.

34 K. CIESIELSKA, *Wstęp*, s. 13.

35 APT, *Akta miasta Torunia, 1793–1919*, sygn. 4576: *Verzeichnisse der in der Bibliotheken der hieselbst aufgehobener Dominicaner und Bernardiner Kloster-vorhandenen Urkunden, Handschriften und Bücher*, s. 99; K. CIESIELSKA, *Wstęp*, s. 13.

36 K. CIESIELSKA, *Wstęp*, s. 13.

37 APT, *Akta klasztorów toruńskich – grupa zespołów z lat 1232–1834, Klasztor franciszkanów-bernardynów*. Kilka uwag na temat akt dotyczących bernardynów toruńskich w APT przedstawił również J. A. MAZUREK, *Kasata zakonu bernardynów*, s. 439.

nością kościoła pw. św. Jana³⁸. Akta klasztorne, podobnie jak w wypadku innych klasztorów, również przewędrowały przez rejencję w Kwidzynie i Tajne Archiwum w Królewcu do Archiwum Państwowego w Gdańsku, gdzie znalazły się po numerem 400 (Abt. 400). Po wojnie akta te zostały przeniesione do Archiwum Państwowego w Bydgoszczy, a następnie w latach 1956 i 1970 do archiwum toruńskiego³⁹. Inne były losy dwóch dokumentów, pozostały one bowiem w rejencji w Kwidzynie (Wydział Leśny), a w 1886 r. odesłano je do Torunia, gdzie początkowo trafiły do zbioru rodziny Wachsclagerów, a następnie do archiwum⁴⁰. Obecnie wszystkie archiwalia klasztorów z terenu Torunia tworzą jedną grupę zespołów.

Nie natrafiono natomiast na inne zespoły akt, w których zostałyby zgromadzone archiwalia klasztorne z Chełmna, Grudziądza czy Brodnicy. Pewne nadzieje można ewentualnie wiązać jeszcze z zasobem archiwalnym znajdującym się wcześniej w Oddziale w Grudziądzu Archiwum Państwowego w Toruniu, obecnie zaś przechowywanym w Archiwum w Toruniu. Część zespołów tego zasobu wciąż pozostaje bez inwentarzy archiwalnych. Nie ma na przykład swojego inwentarza zespół *Akta miasta Grudziądza*. Zachowany tam zespół *Akta klasztorne O.O. Jezuitów w Grudziądzu*, również bez inwentarza archiwalnego, składa się z pięciu jednostek archiwalnych. Są to akta klasztorne różnej treści, w przeważającej części XVIII-wieczne. Akta te, podobnie jak akta klasztorów toruńskich, przez rejencję w Kwidzynie i Tajne Archiwum w Królewcu trafiły do Archiwum Państwowego w Gdańsku i ostatecznie zostały przekazane do Archiwum Państwowego w Toruniu, Oddział w Grudziądzu, aby po likwidacji tego Oddziału znaleźć się w Toruniu.

Drugą grupę akt przechowywanych w zasobie Archiwum Państwowego w Toruniu tworzą akta dotyczące kasat klasztornych, a więc w przeważającej części akta wytworzone przez lokalną administrację pruską, oraz korespondencja urzędowa i wytyczne przysyłane z instytucji zwierzchnich w Kwidzynie i Berlinie. Miasta ziemi chełmińskiej pod panowanie pruskie trafiły już w 1772 r. Po przejęciu władzy przystąpiono do reorganizacji władz miejskich. Organem zarządzającym miastami stał się magistrat. Podobnie wraz z przejściem miasta Torunia w dniu 7 IV 1793 r. rozpoczęto reorganizację jego władz. W przypadku Torunia początkowo przez blisko rok funkcjonowała deputacja, która miała na celu zadania inwentaryzacyjne, po czym utworzono magistrat. Wszelka dokumentacja, zarówno wytwarzana przez urzędy miejskie, jak i napływająca z zewnątrz, trafiała do archiwum urzędu miejskiego⁴¹. W Toruniu w okresie międzywojennym została przeniesiona do archiwum

38 T. GLEMM, *Dzieje stosunków kościelnych*, [w:] K. TYMIENIECKI (red.), *Dzieje Torunia*, s. 287. Nieco informacji o stanie majątku jezuitów w XVIII w. zob. *Geschichte Thornes aus Urkunden, Dokumenten und Handschriften*, oprac. J. E. WERNICKE, t. 2: *Die Jahre 1531–1840 umfasst*, Thorn 1842, s. 538–539.

39 K. CIESIELSKA, *Wstęp*, s. 14.

40 *Ibidem*, s. 14–15.

41 Na ten temat K. CIESIELSKA, *Ustrój i organizacja władz i kancelarii miasta Torunia w latach 1793–1919*, Warszawa 1972, s. 18 i n.

miejskiego⁴². W zespole *Akta miasta Torunia* z okresu pruskiego znalazło się sporo akt dotyczących kasat klasztornych. Zdecydowanie niewiele jest ich natomiast w zespołach, w których znalazły się archiwalia innych miast. W aktach miasta Chełmna znalazła się jedna jednostka dotycząca tamtejszych benedyktynek. Podobnie w aktach miasta Chełmży obejmujących lata 1524–1945 znalazły się tylko w jednej jednostce archiwalnej materiały dotyczące franciszkanów chełmińskich. W aktach Ewangelickiej Gminy Wyznaniowej w Chełmnie z lat 1779–1939 można znaleźć nieco materiałów dotyczących dominikanów. Kwerenda w pozostałych zespołach archiwalnych przyniosła negatywny efekt.

Zachowane źródła dają wiele niezwykle bogatych i interesujących informacji na temat likwidowanych klasztorów. Znalazły się tam bardzo szczegółowe opisy majątków klasztornych, systematyczne, sporządzane co kilka lat wykazy członków poszczególnych konwentów, z podaniem miejsca, z którego pochodzili, oraz czasu spędzonego w klasztorze. Dokumentacja dotycząca klasztorów była sporządzana według przekazywanych przez zwierzchnie urzędy schematycznych tabel, co czyni ją bardzo czytelną i przejrzystą. W aktach znalazło swoje odzwierciedlenie wiele sporów prawnych z poszczególnymi klasztorami, w toku których powoływano się niekiedy na bardzo stare uprawnienia, czasami sięgające XIII w.

Przy przygotowywaniu poniższego wykazu oparto się, zgodnie z zasadami archiwalnymi, na oryginalnych tytułach, podobnie jak się to czyni w inwentarzach archiwalnych. Tytuły nieoryginalne, sporządzone przez archiwistów, umieszczano w nawiasach kwadratowych. Daty oryginalne poszczególnych jednostek zapisywano bez nawiasów, a ustalone przez archiwistów daty skrajne jednostek archiwalnych oraz anteriora i posteriora również podawano w nawiasach kwadratowych. Oprócz tytułu i dat poszczególnych jednostek przywołano także ich sygnaturę archiwalną. W celu sporządzenia tego spisu wykorzystano inwentarze archiwalne opracowane przez archiwistów toruńskich: Karolę Ciesielską, Janusza Tandeckiego, Irenę Janosz-Biskupową i innych. Przejrzane zostały również wszystkie wymienione poniżej akta.

Rzeczą godną rozważenia w przyszłości jest opublikowanie przynajmniej wybranych akt i dokumentów zawartych w niektórych poszytach. Z uwagi na to, że nierzadko w poszczególnych jednostkach archiwalnych znajdują się akta dotyczące różnych klasztorów, postanowiono utrzymać porządek według zespołów archiwalnych.

---

42 O dziejach archiwum toruńskiego i kształtowaniu jego zasobu zob. K. CIESIELSKA, *Zarys dziejów archiwum toruńskiego*, „Zapiski Historyczne”, 43, 1978, 4, s. 7–42 (w odniesieniu do okresu pruskiego s. 14 i n.).

Aneks
Spis jednostek archiwalnych dotyczących kasat klasztorów
w Toruniu i ziemi chełmińskiej w zasobie
Archiwum Państwowego w Toruniu

APT, Akta miasta Torunia, 1793–1919
(zesp. nr 1)

- Sygn. 4567: *Anspruch der Stadt an das Benedictiner Nonnenkloster wegen des Gol-lubschen Vorwerks, 1796–1806.*
- Sygn. 4568: *Beilage zum Bericht an die Königliche Regierung vom 13ten December 1827. Haupt Zusammenstellung des gesamten Vermögens des zur Aufhebung bestimmten Benediktiner Nonnen Kloster zu Thorn, und wie dessen künftige Verwaltung bei der verbleibenden St. Jacobs Kirche vorgeschlagen wird., 1827.*
- Sygn. 4569: *Aufhebung des hiesigen Benediktiner Nonnen-Klosters betreffend, 1826–1872.*
- Sygn. 4570: *Die Angelegenheiten der hiesigen Klöster betreffend. Generalia, 1794–1828.*
- Sygn. 4571: *Die Aufhebung des hiesigen Bernhardiner Klosters, Einrichtung desselben zum Gymnasio und die Disposition über die Kirche, 1821–1822.*
- Sygn. 4572: *Die Aufhebung des hiesigen Bernhardiner Klosters Einrichtung desselben zum Gymnasio und die Disposition über die Kirche betreffend, 1822–1825.*
- Sygn. 4573: *Duplicate und Extracte und Abschriften von den Taxen und Vermögens-Nachweisungen des Bernhardiner Klosters hieselbst, 1817–1821⁴³.*
- Sygn. 4574: *Die Aufnahme und Einsendung des Inventarii über das Kloster und Kirchen Vermögen, 1817–1837⁴⁴.*
- Sygn. 4575: *Bücher Verzeichnis der Kloster zu Thorn als:*
- a) *des Bernhardins,*
  - b) *des Dominicanis,*
  - c) *des Reformaten Klosters zu Podgursz, 1817.*

---

43 Fragment tych akt wydała K. CIESIELSKA, *Inwentarze kościoła Najświętszej Marii Panny i klasztoru bernardynów w Toruniu z lat 1678–1821*, „Zapiski Historyczne”, 47, 1982, 4, s. 201–226, w tym m.in. *Inwentarz klasztoru bernardynów w Toruniu według stanu na dzień 28 IV 1817 r. i 22 X 1821 r.* (APT, Akta miasta Torunia, 1793–1919, sygn. 4573, s. 1–27).

44 Fragmenty tych akt wydała K. CIESIELSKA, *Inwentarze kościoła św. Mikołaja i klasztoru dominikanów w Toruniu z lat 1817 i 1831*, „Zapiski Historyczne”, 48, 1983, 3, s. 185–199; zob. również EADEM, *Inwentarze kościoła Świętych Piotra i Pawła oraz klasztoru reformatów na Podgórzu z lat 1817 i 1834*, „Rocznik Toruński”, 24, 1997, s. 201–225 (tam m.in. wydany fragment z APT, Akta miasta Torunia, 1793–1919, sygn. 4574, s. 111, 116–121).

- Sygn. 4576: *Verzeichnisse der in der Bibliotheken der hieselbst aufgehobener Dominicaner und Bernardiner Kloster-vorhandenen Urkunden, Handschriften und Bücher, 1821–1822.*
- Sygn. 4577: *Die Feyer des Frohn Leichnahms Festes betreffend, 1805–1831.*
- Sygn. 4578: *Die Aufhebung des hiesigen Dominicaner Klosters, imgleichen die Gründung einer besondern Katholischen Kirchen Gemeinde auf der Neustadt, ferner die Anstellung der Kirchen Vorsteher und anderen Kirchen Bedienten so wie endlich die Verwaltung des zur Unterhaltung der Hülf's Geistlichen bestimmter Kirchen Vermögens betreffend, 1820–1824.*
- Sygn. 4579: *Die Aufhebung des hiesigen Dominicaner Klosters, imgleichen die Grundung einer Katholischen Kirchen Gemeinde auf der Neustadt, ferner die Anstellung der Kirchen Vorsteher, so wie endlich die Verwaltung des zur Unterhaltung der Hülf's Geistlichen bestimmten Kirchen Vermögens betreffend, 1824–1827.*
- Sygn. 4580: *Die Aufhebung des hiesigen Dominicaner Klosters, imgleichen die Gründung einer besonderen Katholischen Kirchen Gemeinde auf der Neustadt, ferner die Anstellung der Kirchen Vorsteher, so wie endlich die Verwaltung des zur Unterhaltung der Hülf's Geistlichen bestimmten Kirchen Vermögens betreffend, 1827–1860.*
- Sygn. 4581: *Die Aufhebung des Dominicaner Klosters betreffend, 1830–1887.*
- Sygn. 4582: *Die Ansprüche der Stadt auf das Vermögen der ehemaligen hiesigen Jesuiten und die Angelegenheiten der dazu gehörigen Gründe, 1794–1796.*
- Sygn. 4583: *Die Ansprüche der Stadt auf das Vermögen der ehemaligen hiesigen Jesuiten und die Angelegenheiten der dazu gehörigen Gründe, 1797–1798.*
- Sygn. 4584: *Die Ansprüche der Stadt auf das Vermögen der ehemaligen hiesigen Jesuiten und die Angelegenheiten der dazu gehörigen Gründe, 1799–1802.*
- Sygn. 4585: *Die Ansprüche der Stadt auf das Vermögen der ehemaligen hiesigen Jesuiten und die Verwaltung des dazu gehörigen Vermögens und Gründe. Generalia, 1800–1822.*
- Sygn. 4587: *Die Bücherverzeichniss, die den ehemaligen Jesuiten an hiesige Orte zugehören gewesen enthaltend, zu den Acten gehörig, die Ansprüche der Stadt auf das Vermögen der ehemaligen hiesigen Jesuiten und die Verwaltung der dazu gehörigen Vermögens und der Grund betreffend, 1808.*
- APT, *akta kościołów i parafii diecezji chełmińskiej, 1380–1939,*
zesp.: *Kościół św. Mikołaja w Toruniu, 1821–1832*
(zesp. nr 265)
- Sygn. 1: *[Rachunki roczne kościoła św. Mikołaja za lata 1821–1831], 1821–1831 [–1832].*
- Sygn. 2: *Beläge zur Rechnung über Einnahme und Ausgabe bei der St. Nicolai Kirche pro 1830 et 1831 von Nro 1 bis 45, 1830–1831 [–1832].*

APT, Akta klasztorów toruńskich, 1232–1834,
zesp.: Klasztor dominikanów
(zesp. nr 248)

- Sygn. 42: *[Akta dotyczące spraw majątkowych i administracyjnych dominikanów], [1800–1823].*
- Sygn. 43: *Papiere und Documente über die auf Zaborowo und Strzembowo haf-tende Forderung des ehemaligen hiesigen Dominicaner Kloster jetzt zum Gehalts Fond der katholischen Hülf's Geistlichen gehörig, im Betrage von 15000 Fl., wovon jedoch späterhin so viel abgezahlt worden, das nur noch 11500 Fl. übrig geblieben, und davon die Hälfte auf Zaborowo und die an-dere Hälfte auf Strzembowo, also auf jedem Gute 5750 Fl. stehen geblieben ist, [1728–1787].*
- Sygn. 45: *Das auf dem Adlichen Guthe Pruska Łąka Hypothecarisch locirte dem Dominicaner Kloster hieselbst zugehörige Capital von 16000 Gulden preuss. betreffend, [1795–1814].*
- Sygn. 46: *Akta w sprawie egzekucyjnej dominikanów contra Szlezyerów z Pruskiej Łąki względem zapłacenia prowizji 5204 zł. pruskich od kapitału zahipote-zowanego na dobrach Pruska Łąka zwanych w powiecie toruńskim sytuo-wanych zł. pruskich 16000, [1809–1813].*
- Sygn. 47: *Komendant placu i oficerowie aprowizacji zdają sprawozdanie ze znale-zienia przy burzeniu kościoła św. Mikołaja w krzyżu na kopule dokumentu, monet i relikwii, 2 VII 1834.*

APT, Akta miasta Chełmna, 1480–1939
(zesp. nr 92)

- Sygn. 412a: *Die dem Benedictinen Nonnen Kloster zu Culm gehörigen Kapitalien, auch die sichere Unterbringung derselben, 1797–1805.*

APT, Akta miasta Chełmży, 1524–1945, 1948
(zesp. nr 94)

- Sygn. 1023: *Die Regulierung des hiesigen Dohm Kapitels-Wesen – sowie die bei dieser Gelegenheit formirten Anträge statt der Franziskaner Kloster die bisherige alte Pfarrkirche der evangelischen Gemeinde zu überwiesen, 1821–1863.*

APT, Akta miasta Podgórza i cechów podgórskich, 1555–1938
(zesp. nr 99)

- Sygn. 639: *Verordnungen in kirchlichen Angelegenheiten, 1817, 1884.*
- Sygn. 642: *Die Einpfarung der evangelischen Bewohner von Podgorz und der umliegenden Gegend zur altstädtische evangelische Kirche in Thorn, 1820–1884.*

- Sygn. 643: *Acta die Devastirten Klostergebäude so wie Verkauf der auf dem Klosterterritorie befindlichen Erlen- und Eschenbäume und der Verkauf allen Schaafstahlen betreffend, stan zachowania: uszkodzony, 1820–1864.*
- Sygn. 644: *Die Eigentumsverhältnisse des hiesigen ehemaligen Reformaten Klosters, 1833–1840.*
- Sygn. 645: *Acta: das Vorfahren der Geistlichen im Posenschen, namentlich die angeregten religiösen Differenzen und Conflictte betreffend de anno 1838, 1838–1883.*
- APT, Państwowe Gimnazjum Męskie w Chełmnie, 1832 i 1837–1939
(zesp. nr 216)
- Sygn. 54: *Kirchliche Angelegenheiten im Allgemeinen und Gymnasial-Gottesdienst, 1838–1896.*
- Sygn. 95: *Einrichtung der Franziskaner Kirche zum Gymnasial Gottesdienst, 1837–1871.*
- Sygn. 96: *Franciskaner-Kirche in Culm und ihre Einrichtung zur Gymnasialkirche, 1858–1872.*
- Sygn. 97: *Franziskaner Kirche, 1870–1875.*
- APT, Ewangelicka Gmina Wyznaniowa w Chełmnie,
1769 i 1779–1939
(zesp. nr 282)
- Sygn. 602: *Acta der evangelischen Kirche zu Culm betreffend die Schenkung des Dominicaner Klosters nebst der Kirche für die evangelische Gemeinde und die Einrichtung der Kirche zum evangelischen Gottesdienste, 1829–1845.*
- Sygn. 603: *Acta der evangelischen Kirche zu Culm betreffend die Schenkung des Dominicaner Klosters nebst der Kirche für die evangelische Gemeinde so wie die Einrichtung der Kirche zum evangelischen Gottesdienste, 1846–1852.*
- Sygn. 604: *Ausgabe Beläge zu der über den Ausbau der Dominicaner Kirche und deren Einrichtung zum evangelischen Gottesdienste, 1835–1842.*
- Sygn. 605: *Einnahme Beläge zu der Rechnung über den Ausbau der Dominicaner Kirche zu Culm und deren Einrichtung zum evangelischen Gottesdienste, 1839–1844.*
- Sygn. 606: *Rechnung ueber den Ausbau der Dominicaner Kirche zu Culm und deren Einrichtung zum evangelischen Gottesdienste, 1844.*

Piotr OLIŃSKI

Records concerning the monastic dissolutions from the State Archive in Toruń

Summary

The article discusses briefly the circumstances of the dissolutions of monasteries in the historical Chełmno region. The records which were produced during these events can partly be found in the State Archive in Toruń. The extant records concern the monasteries which functioned in the cities of the Chełmno region. They were chiefly created by the administration of the Prussian authorities. A short presentation of the records is followed by the main part which provides the list of them, together with the concise description of the individual archival units and the information about the publication of some of them. Their content is comprised of various administrative letters and correspondence, sent mainly to the municipal authorities and concerning the dissolutions, as well as numerous inventory registers of monastic property and estate.